

BİBLİYOGRAFYA:

VGMA, Küçük Hâmis-i Sâni 36, Defter nr. 628, s. 667, Sıra nr. 379; Taşköprizâde, eş-Şe-kâ'ik, s. 380-382; Aşık Çelebi, Meşâirü'ş-Şu-arâ, vr. 89^{a-b}; Latîfî, Tezkire, s. 133-135; Mec-dî, Şekâik Tercümesi, s. 385-386; Âfî, Kûnhü'l-ahbâr, TTK Ktp., nr. 737, vr. 309^a; nr. 546, vr. 261^a; Kınalızâde, Tezkire, s. 307-308; Keşfü'z-żunûn, I, 225; Rızâ, Tezkire, İstanbul 1316, s. 28-29; Müstakimzâde, Mecelletü'n-nisâb, Sü-leymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628, vr. 188^b-189^a; Mehmed Behçet, Anadolu Türk Âsâr ve Mahkûkât Tetebbuatına Esas: Kastamonu Âsâr-ı Kadîmesi, İstanbul 1341, s. 148-152; Ahmet Gököğlü, Paphlagonia: Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi, Kastamonu 1952, s. 207-209, 365-366; Banarlı, RTET, I, 566; Halûk İpekten v.dğr., Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ankara 1988, s. 176-177; Neslihan Yücel, Kastamonulu Divan Şairleri (lisans tezi, 1990), Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, s. 41-44; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kastamonu Meşâhiri (haz. Mustafa Eski), Ankara 1990, s. 24-26; a.m.f., "Halîmî Çelebi Camii Yahut Ağa İmâreti", Açıkşöz, sy. 301, Kastamonu 5 Teşrinievvel 1337, s. 2; sy. 318 (25 Teşrinievvel 1337), s. 2; Fazıl Çıfci, Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler, Ankara 1995, s. 74-83, 286-289; "Halîmî Çelebi", TDEA, IV, 49.

ABDÜLKERİM ABDÜLKADIROĞLU

HÂLİS MEHMED EFENDİ

(bk. MEHMED HÂLİS EFENDİ).

HÂLİSA

(خالصة)

İran ve Hindistan'da
gelirleri saraya ait
yeni fethedilmiş topraklara
verilen ad.

İran ve Hindistan'da kurulmuş İslâm devletlerinde, yeni fethedilmiş veya türlü yollarla kazanılmış olup gelirleri sarayın harcamalarına ayrılan toprakları ifade etmek üzere kullanılan hâlisâ kelimesine XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlarından itibaren rastlanır. Bu tür uygulamalar, İslâm'ın ilk devirlerinde "savâfi" denilen topraklarla halifelerin "diyâu's-sultân", "diyâu'l-hulefâ" vb. adlar verilen özel mülklerinin statülerinden kaynaklanmıştır (bk. DAY'A). İran ve Irak'ta Abbâsîler'den sonra ortaya çıkan İslâm devletlerinde bu topraklar için has veya hassa tabiri kullanılmış, Osmanlılar'da padişaha veya devlet hazinesine doğrudan bağlı topraklar da aynı adla anılmıştır. Toprak ve vergi sisteminde yeni düzenlemelerde bulunan İlhanlılar'da, özellikle

Gâzân Han'ın saltanatı (1295-1304) sırasında has, hassa adlarıyla bilinen toprakların yanında yeni elde edilmiş veya bataklik, orman, denizden kazanılan işlenmemiş araziler için (arâzi-i mevât) hâlisâ kelimesi kullanılmıştır. Bu tabir Hindistan'daki İslâm devletlerinde ve Safevîler'de yaygınlık kazanmıştır.

IX. ve X. yüzyıllarda Abbâsîler'in zayıflaması ile güçlenip buldukları bölgelere hâkim olan mahallî idareciler fetih, istimlâk, satın alma, hediye yoluyla elde ettikleri toprakları saraya tahsis etmeye başladılar. Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Büveyhîler gibi devletler de bu uygulamayı sürdürdüler. Bu bölgelerdeki mahallî hânedanlar, geliri hazineye intikal eden her türlü varlıkları için has veya hassa tabirini kullanıyorlardı. Hassalar, mahallî hânedan veya devletlerde özel bir memurun kontrolü altında bulunuyordu. Nitekim Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, Gazneli sultanlarının şahsına ait olup "diyâ-ı Gazne-i hâs" denilen toprakların özel memurlar tarafından idare edildiğini yazar (Târîh, s. 156).

İran ve Irak'ta hüküm süren Büyük Selçuklular ile Irak Selçukluları, Orta Asya kabile gelenekleriyle Sâsânîler'de olduğu gibi kendilerini toprağın tek sahibi olarak görüyorlardı. Selçuklu sultanları devletin sınırları içinde bulunan toprakları evlât, kardeş gibi hânedan mensuplarına değişik kategorilerde iktâ ediyorlardı. Bununla birlikte kaynaklar Selçuklu sultanlarının Kâzerûn, Kûfe, Merv, Bestam ve Rey gibi bölgelerde özel emlâklerinin bulunduğunu kaydeder. İlhanlılar ise bazan çok geniş toprakları bile "emlâk-i hâssa" veya "incü" denilen özel emlâklerine dahil ederlerdi. İncüler çok geniş olabiliyordu. Meselâ Gâzân Han, 120.000-140.000 hektar kadar sulanabilir araziye sahip bulunuyordu. Bundan dolayı incülerle ilgilenmek üzere Divân-ı İncü denilen bir vezirlik kurulmuştu. Ayrıca çeşitli yollarla elde edilen verimsiz, terk edilmiş veya işlenmemiş topraklar için ayrı bir kategori oluşturulmuş ve bunlar hâlisâ olarak adlandırılmaya başlanmıştı. Hâlisâ kategorisindeki topraklar işlenip verimli hale getirilmek şartıyla bazı kişilere kiraya veriliirdi. Böylece topraklardan alınan verginin bir kısmı yetiştirilen ürün cinsinden aynı olarak tahsil edilmekteydi. Safevîler devrinde başlangıçta hassa ve hâlisâ terimleri birbirinin yerine kullanılırdıysa da I. Abbas zamanında (1587-1629) bunlar farklı anlamlar kazandı. Buna göre doğrudan doğruya şahın kont-

rolü altında bulunan eyaletlere hassa, merkezî hükümet adına eyaletlerdeki valiler tarafından idare edilen daha küçük topraklara da hâlisâ dendi. Hassaların daha geniş sahaları içine alacak derecede büyümesi, bazı eyaletlerde hâkim olan valilerin güçlerini kırmaya yönelikti. Hassalar "müstevfî-i hâssa" adı verilen görevlilerce kontrol ediliyor ve gelirleri onlar tarafından toplanıyordu. Böylece 1588-1606 yılları arasında Kavzin, Kâşân, İsfahan, Kirman (kısmen) Yezd, Kum, Mâzenderan, Gilân ve Âstârâ Gaskar eyaletleri belli bir süre saray mülkü haline getirilerek gelirleri şahın kullanımına tahsis edildi. I. Abbas ve II. Abbas (1642-1666) zamanında hassa toprakları daha da genişletildi; ancak bir müddet sonra siyasî güçlükler ve savaşlar yüzünden tekrar küçültüldü.

Hassa eyaletlerinin başına vezirler tayin edilir ve idareye de "serkâr-ı hâssa-i şerîfe" denirdi. Osmanlılar'a benzer bir gulâm sistemi kuran I. Abbas, eyaletlere vali olarak daha çok Kafkasya ve Gürcü birliklerinin kumandanlarını tayin ederdi. Bu birliklere mensup olan ve gulâm adı verilen askerler şaha son derece bağlı idi. Hassaların malî işleri müstevfî-i hâs tarafından kontrol edilirken ürünlerden alınan gelirleri köylülerden maliye memurları toplardı. Masrafları hassa gelirleriyle karşılanan düzenli ordu ve eyaletlerdeki milisler, Şah I. Abbas'tan itibaren Safevî Devleti'nde iç barışın korunmasında önemli rol oynamıştır. Safevîler'den sonra İran'da zaman zaman devlete karşı isyan eden kimselerin topraklarına el konularak hâlisâ ilân edilmiştir.

Nâdir Şah saltanatının son yılında (1747), Safevîler döneminde kurulan vakıfların bir kısmını hâlisaya tahvil etti. Bu uygulamaya "rakabât-ı Nâdirî" dendi. Ancak Nâdir Şah'ın halefi Âdil Şah bu kararı iptal ederek vakıfları eski haline getirdi. Kaçar hânedanı devrinde fetihler sonunda ele geçirilen topraklarla görevlerinden uzaklaştırılan makam sahibi kişilerin toprakları hâlisaya dahil edildi. Bunlara "hâlisacât-ı zabtî" adı verildi. Hâlisacât-ı zabtî'nin bazıları bir müddet sonra tekrar eski sahiplerine iade edilebiliyordu.

XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde İran topraklarının neredeyse üçte biri hâlisaya dönüştürülmüştü. Ancak bunların iyi idare edilmemesi ve ziraî verimliliğin gititkçe azalması sonucunda Nâsirüddin Şah ve halefleri hâlisâ topraklarının büyük bir kısmını ulemâ, tüccar ve makam

sahiplerine sattılar. 1907'de toplanan Millî Meşveret Meclisi, hâlisaların eyalet valilerine hizmet karşılığı verilmesi usulünü kaldırdı. Rızâ Şah Pehlevî devrinde (1925-1941) yüzlerce hâlis köyü sözde satın alınarak "emlâk" denilen farklı bir kategoriye sokuldu. Fakat 1960'lara gelindiğinde son İran şahı Rızâ Şah Pehlevî emlâk ve hâlisaların büyük bir kısmını köylülere veya arazilerin asıl sahibi olan memurlarına dağıttı.

Hindistan'da Delhi Sultanlığı döneminde (1206-1526) idarî yapı Büyük Selçuklu hükümet şekline benzemektedir. Başlangıçta Delhi ve etrafındaki köyler hâlîsaya benzer bir statü içindeydi. Daha sonra Sultan İltutmış (1211-1236), Doğu Pencap'ta Tabarhinda ve Doab'daki köyleri kendi has topraklarına kattı. İltutmış, ordusundaki yaklaşık 3000 süvarinin ücretlerini hâlîsa köylerinden karşılamakta idi. Bu şekilde tahsis edilen köylere iktâ deniyordu. Sultan Balaban zamanında (1266-1287) bu uygulama bazı suistimalere rağmen sürdü. Sultan Alâeddin Halaçî (1296-1316), aynı zamanda daha önce milk, idrâr, in'âm ve vakıf olarak tahsis edilen köyleri de hâlîsaya dönüştürdü. Sultan Gıyâseddin Tuğluk ve II. Muhammed dönemlerinde hâlîsa idaresinde kayda değer bir değişme olmazken Sultan Firûz Şah Tuğluk (1351-1388) seleflerinin uygulamalarını tamamen değiştirdi. Böylece hâlîsa durumuna getirilmiş bulunan dinî kurumlar ve arazileri önceki şahıslara ve bunların mirasçılarına geri verilirken askerlerin maaşları da kendilerine hâlîsa olarak köyler tahsis edilip ödenmeye başlandı.

Bâbürlü hükümdarları, özellikle Ekber Şah (1556-1605) ve ondan sonra gelen sultanlar, "hâlîsa-i şerîfe"lerin idaresinde ve kapsamında büyük değişiklikler yaptılar. Ekber Şah Bengal, Bihâr ve Guçerât dışında bütün Hindistan'ı hâlîsa ilân etmişti. Ancak Bâbürlüler devrinde hâlîsa ve câgîr*ler birbirlerine dönüştürülebildiği için onun bu kararı sürekli olmamış, zaman zaman kumandanların hizmetlerine karşılık hâlîsa toprakları câgîr olarak tahsis edilmiştir. Bâbürlü sultanları genellikle "pergene" denilen verimli ve idaresi kolay köy gruplarını hâlîsaya dönüştürürlerdi. Bâbürlüler'de pergenelerin köylülere icara verilmesi nâdir görülen bir uygulamaydı. Sultan Evrengzîb'den (1658-1707) sonra devletin gerilemeye yüz tutması ile birlikte hâlîsa pergeneler nüfuzlu kişilere veya Hindû racılarının tehdidini önlemek için bir çeşit

rüşvet şeklinde câgîr olarak dağıtılmaya başlandı.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *el-Ĥarâc* (nşr. A. B. Shemesh), London 1969, s. 75; Belâzürî, *Fütûh* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1866, s. 273-274; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, II, 277-278; Nersâhî, *The History of Bukhara* (trc. Richard N. Frye), Cambridge 1954, s. 27-29; Gerdîzî, *Zeynû'l-ahbâr* (nşr. Muhammed Nâzım), Berlin 1928, s. 15; Mâverdî, *el-Aĥkâmüs-sultânîyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Küveyt 1409/1989, s. 216-220, 248-258; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Meşhed 1971, s. 156; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (nşr. Schefer), Paris 1891-93, s. 28; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* (nşr. G. Le Strange - R. A. Nicholson), Leiden 1921, s. 145-146; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvînî - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 56, 67, 72, 73; Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, s. 381-382; Cûcânî, *Ṭabakât-ı Nâsırî*, II, 20; Reşîdüddin, *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. Abdülkerim Alizâde), Leningrad 1946, s. 556-559; Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî* (nşr. Seyyid Ahmed Han), Kalkûta 1860-62, s. 61-64, 323-324, 537, 558-559, 561; Ebû'l-Fazl el-Allâmî, *Ekbernâme* (nşr. Ahmed Ali), Kalkûta 1873-77, III, 117, 282, 381, 494; a.m.f., *A'in-i Ekberî* (nşr. H. Blochmann), Kalkûta 1867-77, I, 285-288, 300-331, 388; Abdülkâdir el-Bedâûnî, *Müntehabü'l-tevârih* (nşr. Ali Ahmed - W. N. Lees), Kalkûta 1864-69, I, 384; İskender Bey Münşî, *Târîh*, II, 924; C. Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'orient* (ed. L. Langlès), Paris 1811, V, 250-252, 276-277, 279, 298-299, 303-304, 380-382; J. Malcolm, *History of Persia*, London 1829, II, 313; İsamî, *Fütûhu's-selâfîn* (nşr. A. S. Uşâ), Madras 1948, s. 389-391; *Tezkiretü'l-mülûk* (nşr. V. Minorsky), London 1943, s. 25; D. C. Drennet, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Cambridge 1950, s. 26; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 50-51, 157; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953, s. 105-109; a.m.f., *The Persian Land Reform: 1962-1966*, Oxford 1969, s. 45-49, 118-119, 160; a.m.f., "Khalîsa", *EF* (İng.), IV, 973-979; İrfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, Bombay 1963, s. 268-273, 277, 278; a.m.f., "Agrarian Economy", *The Cambridge History of India*, Cambridge 1982, s. 69-76; K. Rohborn, *Provinzen und Zentral Gewalt Persiens im 16 und 17. Jahrhundert*, Berlin 1966, s. 109, 131, 177-178; I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khâns", *CHIr.*, V, 516; B. Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", a.e., VI, 521-524; M. A. Shaban, *Islamic History*, Cambridge 1971, I, 88-89; Hasan Han Seyyid Câbir-i Ensârî, *Târîh-i Nusfî Cihân ve Hâme-i Cihân*, Tahran, ts., s. 36-38, 46-47, 49, 60-62, 77-80, 86; Şemîş Şerîk-i Erîn, *Ferheng-i İştîlâhât-ı Divânî Devrân-ı Moğol*, Tahran 1357 hş., s. 127-128; S. A. A. Rizvî, *Shah Wali Allah and his Times*, Canberra 1980, s. 25-26, 31-33, 298-299; Afzal-ur-Rahman, *Economic Doctrines of Islam*, Lahore 1985, II, 151-161; Shireen Moosvi, *The Economy of the Mughal Empire*, Bombay 1987, s. 196-197.

SAYIYD ATHAR ABBAS RIZVI

HÂLİSİYYE

(الخالصة)

Kâdiriyye tarikatının Ziyâeddin Abdurrahman Hâlîs et-Tâlibânî'ye (ö. 1275/1858) nisbet edilen bir kolu (bk. KÂDIRİYYE).

HALİT ZİYA UŞAKLIĞI

(bk. UŞAKLIĞIL, Halit Ziya).

HALK

(bk. HÂLİK; YARATMA).

HALK EDEBİYATI

Halkın edebî zevkini karşılamak üzere sözlü olarak ortaya konan, kendine has bir dile ve üslûba sahip edebiyat kolu.

İlkel halk topluluklarından gelişmiş medeniyetlere kadar bütün toplumlar tarih sahnesinde var oldukları andan itibaren kendi çağlarında edebî ürünler ortaya koymuşlardır. Sözlü ve anonim olarak ortaya çıkıp uzun bir tarih süreci içinde özelliklerini kaybetmeden gelişen bu ürünlerden belli bir edebî değer taşıyanlar genellikle halk edebiyatı adı altında incelenmiştir. Yazılı edebiyatlara da kaynaklık yapan bu zengin dil ve kültür malzemesi XIX. yüzyılın başlarında müstakim olarak ele alınmaya başlanmış ve araştırılarak yazıya geçirilmiştir.

Ait oldukları cemiyetlerin içtimâi-siyasî şartlarına, gelişmişlik düzeylerine, dillerinin imkânlarına ve yaşadıkları coğrafyanın özelliklerine göre farklılık veya benzerlikler gösteren bu edebiyatlar toplumları derinden etkileyen içtimâi ve tabii olaylar çevresinde doğmuştur. Bu sebeple başlangıçta destanlar, efsaneler, masallar ve halk hikâyeleri şeklinde gelişen ürünler sonraları gittikçe çoğalmıştır. Manzum ve mensur olarak çeşitlenmiş, ayrıca atasözü, mâni, ninni, şarkı, türkü, bilmece gibi şekil ve türlerle zenginleşmiştir.

□ TÜRK EDEBİYATI. Halk edebiyatı, Türkiye'de XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bazı araştırmacılar tarafından ilgi görmüş ve bilhassa üniversitelerde bir bilim dalı olarak kabul edilip okutul-